

УКРАЇНСЬКА МЕНТАЛЬНІСТЬ ЯК ОСНОВА ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ

В. І. Фокіна, м. Одеса

Узагальнено існуючі погляди на взаємозв'язок між ментальністю і політичною культурою. Розглянуто процес самоідентифікації української політичної нації як рефлексування власної ментальності. Запропоновано механізм формування політичної культури молоді на основі дискурсивних практик.

Ключові слова: ментальність, політична культура, дискурс.

Обобщены существующие взгляды на взаимосвязь между ментальностью и политической культурой. Рассмотрен процесс самоидентификации украинской политической нации как рефлексирования собственной ментальности. Предложен механизм формирования политической культуры молодежи на основе дискурсивных практик.

Ключевые слова: ментальность, политическая культура, дискурс.

The article summarizes the current views on the connection between mentality and political culture. The process of the Ukrainian political nation self-identification as reflexing of its own mentality is revealed. The mechanism of formation of youth political culture on the basis of discursive practices is proposed.

Key words: mentality, political culture, discourse.

Проблема. Українська політична нація – *tabula rasa* соціального пізнання не тільки у світі, а й у самій Україні. Сучасний політологічний дискурс стверджує, що “українська історія і реальність не тотожні ані західноєвропейській, ані російській історії та реальності” [1, с. 113]. Разом з тим Україна близька і до Західної Європи, і до Євразії (Росії), і це, у свою чергу, суттєво ускладнює аналіз вітчизняної політичної культури.

Наразі політична культура України лише формується. У зв'язку із цим постає дилема: на основі якої ментальності слід її вибудовувати. Українську ментальність можна розглядати як ментальність українського етносу або як ментальність нації українців, що є багатоетнічною. Постмодерністські підходи до означеної проблематики дають можливість не тільки аналізувати становлення політичної культури, а й формувати політичну культуру новітньої української нації насамперед шляхом дискурсивних практик.

Мета статті: означити специфіку формування політичної культури на основі української ментальності.

Завдання дослідження: узагальнити існуючі погляди на взаємозв'язок між ментальністю і політичною культурою; розглянути процес самоідентифікації української політичної нації як рефлексування власної ментальності; запропонувати механізм формування політичної культури молоді, яка активно самовизначається щодо української ментальності.

Дискурс поняття “ментальність” є досить розлогим і суперечливим. Ментальність у різних наукових контекстах інтерпретують і як національний характер, психічний склад, чи психічний, тип спільноти, національну психоструктуру, вихідну матрицю світорозуміння і світоставлення народу й у цьому сенсі – його дух, чи душу; і як психоповедінкові архетипи спільноти, стереотипи її духовної діяльності; і як константу групового світобачення і світореагування; і навіть як родовий інтерес спільноти в ролі його визначального ціннісно-сміслового центру. На думку О. Я. Гуревича, “дослідник ментальності має справу не з філософськими, релігійними чи політичними переконаннями або доктринами як такими – його турбують не теорії, а те підґрунтя, на якому вибудовуються, зокрема, й теорії. У центрі його уваги образ світу, який закладено культурою у свідомість людей певного суспільства і який перетворюється ними спонтанно, здебільшого поза контролем їхньої “буденної свідомості” [2, с. 10-11].

Формування, розвиток, задоволення інтересів і потреб політичних суб'єктів утворюють сукупність поглядів, оцінок, настановлень щодо політико-владних відносин. Ця сукупність набуває певної самостійності і культурно-історичної неповторності в перебігу політичного процесу. Більшість дослідників ідентифікують її як політичну ментальність [3]. Політична ментальність, з одного боку, є невід'ємною складовою етнокультурної ментальності певного суспільства, з другого – основою його політичної культури.

Механізми формування і трансформації політичної ментальності на сьогодні вивчено недостатньо. Вони є полем міждисциплінарних досліджень учених різних спеціальностей: психологів, соціологів, політологів. В українській науковій спільноті поширена думка, яку узагальнено формулює доктор соціологічних наук, професор О. А. Донченко: у сучасній Україні на індивіда діє подвійний, суперечливий інформаційний квант – вимоги влади бути “автономно-ринковими” і “злыми” до життя й етнокультурна ментальність, у якій немає таких патернів поведінки [4]. Зазначені моделі, чи патерни, соціальної поведінки зумовлені перш за все так званою соціетальною психікою. Соціетальна психіка – це продукт історико-культурного шляху певного соціуму, який утілює, зокрема, кліматичні, географічні,

ландшафтні умови життя народів, що проживали на даній території, а також традиційні умови і форми задоволення їхніх основних потреб, взірці діяльності та поведінки в цих умовах, настановлення на ті чи інші реакції, певні розумові та духовні спрямування [там само]. Дійсно, соціетальна психіка – це своєрідний каркас, на якому вибудовуються суспільні психологія, свідомість, культура і який є ґрунтом для прийняття чи неприйняття тієї чи іншої ідеології зокрема. Це своєрідна психокультура соціуму, утілена як у предметах, текстах, мистецтві, так і в міміці, жестах, кольорах, звуках тощо. Можна навіть сказати, що це історико-культурний словник даного соціуму, в якому ще не всі терміни (знаки, символи) дешифровані, і тому в психокультурі зосереджений культурно-історичний потенціал певної спільноти, який корелює з колективним несвідомим [там само].

Отже, ментальність певної спільноти через посередництво соціетальної психіки постає як основа політичної культури соціуму і забарвлює політичну діяльність, незважаючи на неусвідомлюваність цих процесів. Узагальнюючи існуючі погляди на взаємозв'язок між ментальністю і політичною культурою, можна припустити, що саме від ментальності залежать характер і напрям політичного процесу, стабільність і демократизм політичної системи суспільства, тобто взагалі його зрілість. Зважаючи на те, що політична культура, ідеологія і політична діяльність базуються на уявленнях громадян про зв'язок їх з інститутами влади і між собою щодо участі в управлінні державою, не дивно, що політична культура як соціальне явище виникає раніше, ніж усвідомлюються особливості ментальності певного народу.

Сучасні визначення політичної культури, враховуючи як суб'єктивну, так і об'єктивну її складові, наголошують на їх діалектичній взаємодії (Г. Алмонд, С. Верба, А. Карднер, С. Вайт та ін.). У своєму дослідженні ми пропонуємо послуговуватися таким визначенням політичної культури: ***політична культура – це сукупність політичної свідомості і політичної поведінки (діяльності) окремих особистостей, соціальних спільнот та політичних інститутів як суб'єктів політичного життя суспільства*** [3].

Національний тип політичної культури відповідає традиціям і особливостям певного етносу. Однак навіть у культурі порівняно “чистого” національного типу внутрішні політичні цінності, настановлення досить неоднорідні. Тому теорія політичної культури широко послуговується поняттям “політична субкультура”, що підкреслює відмінності політичної культури певної соціальної групи. Наявність у суспільстві полярних політичних субкультур, значні відмінності між ними породжують фрагментарну політичну культуру, яка може провокувати нестабільність, елімінацію загальнонаціональних цінностей, інтересів

та ідеалів, намагання вивищити над ними регіональні, групові, партійні тощо.

Щоб запобігти фрагментарності політичної культури суспільства, особливу увагу слід звернути на формування *загальнонаціональної ідеології*. Для цього треба запровадити систематизацію і концептуалізацію всього масиву політичних інтересів, очікувань, досвіду політичних відносин певних соціальних груп та держави в цілому. Витворення політичної ідеї, здатної мотивувати українську спільноту до розкриття її соціально-політичного потенціалу, є вкрай нагальною справою. Коли національної ідеї немає або вона розпливчаста, значною мірою знижується політична і громадянська активність суб'єктів політичного життя. Суспільство без ідеї є історично нежиттєздатним. Звісно, певна ідеологія спонукає розробляти й конкретні програми політичної діяльності, що допомагають досягти поставлених політично значущих цілей. На цьому шляху стає актуальним вироблення відповідних їм типів мислення, ментальних конструкцій і моделей політичної діяльності й життєдіяльності загалом.

Розгляньмо *процес самоідентифікації української політичної нації як рефлексування власної ментальності*. Проблема самоідентифікації української політичної нації тісно пов'язана з феноменом національної самосвідомості [5]. Національна самосвідомість має дві сторони – ідеологічну і психологічну. Вона існує як така і на рівні суспільства, і на рівні особистості. Ю. В. Бромлей розвинув поняття етнічної самосвідомості, віднісши до нього не лише уявлення про спільність походження, а й своєрідне відображення об'єктивних ознак етносу: мову, культуру, національний характер [6]. Проте найбільш цілісного, всеохопного вигляду уявлення про структуру етнічної самосвідомості набуває у Й. С. Вироста [7]. Національна самосвідомість, на його думку, складається із самоідентифікації окремих індивідів як членів національної спільноти. Тому структура національної самосвідомості особистості містить три основні компоненти: образ національної спільноти загалом; типові риси члена національної спільноти (національний автостереотип) і самообраз індивіда як члена національної спільноти.

Отже, можемо припустити, що самоідентифікація української політичної нації буде успішно зреалізованою за умови позитивного забарвлення всіх трьох компонентів структури національної самосвідомості. А це на сьогодні становить істотну проблему, тому що бракує наукових знань про національну проблематику в політиці, образ національної спільноти загалом несформований, національний автостереотип є суперечливим, а ідентифікувати себе з українською нацією більшість зважується з корисливими намірами. Справді, сього-

дні ще важко визначити, як позиціонуватиме себе Україна, адже в ній співіснують тоталітарна і ліберальна культури мислення і дій, а орієнтація на різні системи цінностей, існування застійних явищ викликають конфронтацію в суспільстві.

Загалом аналіз досліджень з питань національної самосвідомості та національного характеру переконливо свідчить про необхідність підведення під них більш надійного емпіричного підґрунтя. Цікавим досвідом є психологічне дослідження українського національного характеру за творами художньої літератури, виконане І. В. Кривонос [8]. Здійснюючи реконструкцію структури українського національного характеру, дослідниця доводить, що такі традиційно приписувані українцям риси, як егоїзм, індивідуалізм, інтровертивність, сентиментальність тощо не є системотвірними і відтак не можуть слугувати головними категоріями для опису українського національного характеру. Кривонос дійшла висновку, що існують дві принципово схожі за змістовим наповненням, але не тотожні за структурою версії українського національного характеру – чоловіча і жіноча. Причому традиційно приписувані жінкам ознаки домінують у чоловіків, а в жінок на перший план виходять ті, які властиві чоловікам. Отож має певну рацію В. Янів [9], який визначав український національний характер як фемінний. Що ж стосується змістового наповнення національного характеру, то І. В. Кривонос виділяє три підструктури, представлені комплексами рис: комунікабельність – романтичність; вольовитість – волелюбність; хазяйновитість – набожність. У таку ієрархію вони вибудовуються в чоловічому варіанті українського національного характеру. У жіночому ж третя позиція міняється місцем з першою і, як бачимо, утворює традиційну європейську структуру цінностей [8]. Зазвичай дослідники української ментальності підкреслюють її емоційно-почуттєвий характер, “кордоцентричність”, що відносно зменшує роль раціонально-вольової компоненти у проявах національного характеру. Як відомо, такий стан речей зумовлений географічними чинниками та історичними перипетіями. Але можна зауважити, що такі чинники формування української ментальності, як геопсихічний та історичний, нині поволи змінюються, і це вимагає переосмислення національних автостереотипів. Екологічна криза в Україні, тривала боротьба за державну незалежність сприяли саме активній настанові в національному менталітеті.

Серед дослідників поширена також думка, що “культуроморфний чинник української ментальності – це послаблений вплив Заходу і євразійський вплив з усталеними пасивними настановленнями світосприймання”, що теж вимагає коректування [10]. Справді, сьогодні євразійський вплив слабшає, а західний посилюється. Мабуть, найці-

кавіший фактор становлення ментальності українців – соціальний феномен “спільноти”, “малого гурту”, об’єднаного емоційно-почуттєво, а не “спілки”, що формується на основі єдиної мети. Із цим, на думку багатьох дослідників, пов’язаний широковідомий індивідуалізм українців, що, до речі, докорінно відрізняється від європейського. Це питання потребує окремого глибокого дослідження. Але в першу чергу підкреслимо спільне: індивідуалізм, якому відповідає індивідуальна форма цілепокладання, – загалом явище прогресивне [11, с. 32]. Воно є передумовою появи суб’єкта, здатного до свідомої побудови громадянського суспільства в традиціях європейського шляху розвитку. У цьому ж напрямку діють і деякі інші властивості української ментальності.

Поєднання індивідуалізму з ідеєю рівності прав громадян і неприпустимості насильства влади, на думку Б. Я. Цимбалістого, незважаючи на перипетії історичного минулого, усе ж таки є інваріантною ознакою національного характеру. Українська вдача не пристосована до будь-якої форми тоталітаризму [там само, с. 33]. Як свідчать провідні історики і культурні діячі, зокрема М. І. Костомаров, П. О. Куліш, В. Б. Антонович, М. С. Грушевський, український народ за можливості волевиявлення завжди був вірний послідовно демократичним формам суспільно-політичного життя.

Розглядаючи перспективи самореалізації української політичної нації, зазначимо, що саме тепер Україна має можливість привести організаційні форми політичного життя у відповідність до національного характеру свого народу. У зв’язку із цим слід звернути увагу на достеменні цінності та архетипи українського менталітету. Метафора “вільна Україна” пов’язана з особливостями сприйняття символу “волі”. Воля в українській ментальності не вичерпується волею приєднання до “спілки”. Особиста воля – це воля максимального самовияву і самореалізації у “спорідненій праці” [12, с. 27]. Ніколи в українському образі світу не панувала думка, нібито всі повинні отримувати рівну долю матеріальних і духовних благ. Справедливість – це перш за все рівні соціально-правові умови для кожного, хто починає життя. А далі, оскільки існує “рівна нерівність”, усе залежить від конкретної людини, від її вроджених і набутих шляхом самоформування здібностей, що дають змогу розпізнати “споріднений” вид діяльності. Висока трудова етика українця виключала ідеалізацію бідності. Частіше злидар класифікувався як нероба, а не “божа людина” [11, с. 39]. Побудова держави, яка відповідала б вищезгаданим рисам ментальності, є актуальним завданням українського суспільства. Гарантія прав і захищеність історично сталої особистості в економічній, соціальній, політичній, культурній сферах – це основа державного устрою, що

відповідає українській вдачі. Спираючись на традиційні моральні абсолюти та культурні цінності, синтезуючи їх з компетентністю на рівні світових наукових стандартів, можна забезпечити самоутвердження національного менталітету, державну самореалізацію України, причому український етнос як лідер нації повинен гарантувати вільний розвиток культур усіх етносів у державі, взаємодію їхніх ментальних здобутків.

Механізм формування політичної культури молоді, яка активно самовизначається щодо української ментальності, на наш погляд, повинен розроблятися з урахуванням здобутків дискурсивних практик. Для успішної реалізації цього проекту варто пам'ятати, що спосіб конструювання соціальної реальності – це насамперед фіксація значень, що змінюють існуючі дискурси, а через них впливають на організацію суспільства [13]. Можна припустити, що політична культура в результаті динаміки ментальності залежатиме від творчого синтезування суб'єктами політичного процесу символів і міфологем, існуючих на рівні колективних уявлень про Україну.

Як свідчать соціологічні дослідження, в Україні з її перехідним станом суспільної свідомості і відмінностями між регіонами щодо культурних уподобань склад символів досить еkleктичний і засвідчує нестійкість еталонних цінностей та осіб, а отже – засад групової ідентифікації [14]. У дискурсивних практиках політичної ментальності сучасної української молоді метафори і символи такі ж амбівалентні, як культурна самосвідомість, зміст якої вони оприявнюють. У зв'язку із цим актуальними є діалог, комунікація і конвенція як механізми формування політичної культури молоді. Моделювання необхідної системи знань і процесів комунікації, які забезпечували б створення й розуміння дискурсу політичної ментальності, вивчення його інтенціональних основ, є, на наш погляд, провідним механізмом підвищення політичної культури української нації. Політична культура може формуватися в дискурсивних процесах: ідентифікуючись із тією або тією суб'єктною позицією в структурі дискурсу, його учасник набуває досвіду бачення української реальності в різних ракурсах. У процесі створення нових дискурсів суб'єкт діє як агент культурних та соціальних змін, і це сприяє визначенню його етнокультурної ідентичності.

Практичним опрацюванням зазначених вище положень може бути дискурсивна практика, пов'язана з різними поглядами на українську ментальність (від замилювання до відрази), зафіксованими в текстах. Ми пропонуємо респондентам дати власні коментарі до фрагментів дискурсу, які належать різним авторам-антагоністам щодо сучасного стану і майбутнього України. Письмові коментарі, які ми отримуємо, будуть проаналізовані шляхом дискурс-аналізу. Відтак ми

зможемо з'ясувати, як через посередництво мови конструюються етнополітичні ідентичності учасників дослідження. Ми плануємо скористатися такими критеріями опрацювання текстів [13, с. 146]: по-перше, ставлення коментатора до автора тексту (інтеракційний контроль); по-друге, підбір слів (особливо метафор, символів); по-третє, синтаксичне оформлення речень. Останній критерій конкретизується в транзитивності і модальності. Транзитивність у центр уваги ставить зв'язок подій та процесів, описаних у тексті, із суб'єктами та об'єктами. Так, наприклад, використання пасивного стану може свідчити про “звільнення” агента події від відповідальності. Ще одна лінгвістична особливість, яка зменшує агентивність (значущість агента дії) і підкреслює результат, – номіналізація (іменникова форма заміною дієслівну). Аналіз модальності висловлювання дає змогу з'ясувати ступінь залученості мовця у власний вислів. Обрана модальність справляє вплив на дискурсивну структуру соціальних відносин [там само, с. 148]. Особливо це стосується дискурсу представників ЗМК і політичних еліт. Отже, запропонувавши студентській молоді, яка отримує гуманітарний фах, відрефлексувати різні погляди на українську ментальність, ми очікуємо оприявлення в її коментарях не тільки власної позиції, а й неусвідомлюваних змістів, які формують настановлення щодо політичної активності.

Висновки. Українська ментальність як основа політичної культури України на сьогодні є скоріше перспективним проектом, ніж реальністю. Це пояснюється, по-перше, тим, що уявлення про новітню українську ментальність є досить суперечливими, а по-друге, тим, що політична культура в Україні лише формується. На фоні цих реалій слушно розглядати процес самоідентифікації української політичної нації як рефлексування власної ментальності. Для цього ми запропонували механізм формування політичної культури молоді, яка активно самовизначається щодо української ментальності на основі дискурсивних практик. У перспективі можливі дискурс-аналітичні дослідження в групах, сформованих із представників різних поглядів на зміст і розгортання потенціалу української політичної нації.

Література

1. Політична система і громадянське суспільство: європейські і українські реалії : монографія / за заг. ред. А. І. Кудряченка. – К. : НІДС, 2007. – 396 с.
2. Гуревич А. Я. Исторический синтез и школа “Анналов” / А. Я. Гуревич. – М. : Наука, 1993. – 240 с.
3. Дилигенский Г. Как изменить политическую культуру общества? / Г. Дилигенский // Мировая экономика и международные отношения. – 1990. – № 2. – С. 51–58.

4. *Донченко О.* Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятиви психологічного повсякдення) : монографія / О. Донченко, Ю. Романенко. – К. : Либідь, 2001. – 334 с.
5. *Гнатенко П. И.* Национальный характер / П. И. Гнатенко. – Днепропетровск : Изд-во ДГУ, 1992. – 140 с.
6. *Бромлей Ю. В.* Этносоциальные процессы: теория, история, современность / Ю. В. Бромлей. – М. : Наука, 1987. – 336 с.
7. *Вирост Й. С.* Національна самосвідомість: проблеми визначення й аналізу / Й. С. Вирост // Філософська та соціологічна думка. – 1989. – № 7. – С. 11–19.
8. *Кривонос І. В.* Структура українського національного характеру: досвід реконструювання за творами художньої літератури / І. В. Кривонос // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави : зб. наук. праць. – К., 2007. – Вип. 5–6. – С. 114–134.
9. *Янів В.* Проблема психологічного окциденталізму України / В. Янів // Мандрівець. – 1994. – № 1. – С. 45–57.
10. *Дяченко В.* Етнонаціональний розвиток України. Терміни, визначення, персоналії / В. Дяченко. – К. : Наука, 1993. – 215 с.
11. *Українська душа* : зб. наук. праць / відп. ред. В. Храмова. – К. : Фенікс, 1992. – 126 с.
12. *Фурман А. В.* Психокультура української ментальності / А. В. Фурман. – К. : Либідь, 2002. – 320 с.
13. *Йоргенсен М. В.* Дискурс-анализ. Теория и метод. – 2-е изд., испр. / М. В. Йоргенсен, Л. Дж. Филлипс ; [под ред. А. А. Киселевой ; пер. с англ.]. – Х. : Гуманит. центр, 2008. – 352 с.
14. *Яремчук О. В.* Формування політичної ментальності молоді: дискурсивні практики / О. В. Яремчук, В. І. Фокіна // Психологічні перспективи. – 2010. – Вип. 16. – С. 308–320.

© **Фокіна В. І.**

РЕСУРСНА СКЛАДОВА СОЦІАЛЬНОЇ СИТУАЦІЇ ВИБОРУ ПРЕСТИЖНОЇ ПРОФЕСІЇ

О. І. Хоріна, м. Київ

Сформульовано розуміння ресурсної складової в ситуації вибору престижної професії. Проаналізовано уявлення громадян України щодо престижної професії, виділено п'ять профілів престижної професії та встановлено взаємозв'язки між ними. Проведено кластеризацію респондентів щодо визначених профілів престижної професії, виявлено пріоритети вибору українцями престижних професій. Розглянуто ресурси, що надає кожен з виділених профілів, а також вимоги престижної професії до особистості, що становлять потенціал особистісного розвитку в професійному контексті.